

ГІСТОРЫЯ АЛЕКСА КУРЗЭМА: З КОЙДАНАЎСКАГА ГЕТА Ў ЛАТЫШСКАЕ СС

У самым цэнтры гэтай гісторыі знаходзіцца Беларусь, а таксама ў яе абсягі трапляе Латвія, Нямецчына, Аўстралія, Брытанія. Але, прынамсі да апошняга часу, беларускія рэаліі амаль не гучалі ў прэсе і ў кнігах, якія ўжо паспелі з’явіцца. Гэтая гісторыя пра габрэйскага хлопчыка з Койданава Ілья Гальперына ў гады Другой сусветнай вайны — не толькі пра цуд выратавання, але і пра цану выжывання. Неверагодныя абставіны і сенсацыйнасць падзей, нават на фоне той вайны, ужо былі тэмай жывых абмеркаванняў. Але некаторыя сюжэты так і засталіся прагаворанымі.

УРАТАВАННЕ

Нагадаем для пачатку канву гісторыі. Койданава ад чэрвеня 1932 г. стала Дзяржынскам і цэнтрам польскай аўтаноміі ў БССР, якая пратрымалася да 1937 г. Калі горад быў заняты немцамі, першае, што гаспадарліва зрабіла новая ўлада, — ўтварыла гета, куды былі сабраныя ўсе мясцовыя габрэі. Ужо 21–22 кастрычніка 1941 г. насельнікі Койданаўскага гета, а гэта каля 1600 чалавек, былі расстраляныя ў бліжэйшым лесе. Экзекуцыю, праўдападобна, праводзіў літоўскі паліцэйскі батальён. Цяпер мы можам рэканструяваць, што менавіта ў ноч з 21 на 22 кастрычніка 1941 г. пяці-ці шасцігадовы Ілья (узрост можна назваць толькі ўмоўны) проста ўцёк з гета і са свайго роднага горада — напярэдадні маці сказала, што заўтра яны загінуць: «Ты павінен быць адважным, мусіш трымаць за руку браціка, калі будзем выходзіць з дому».

Але ўратаваўшыся, Ілья выпадкова апынуўся каля месца знішчэння і стаў на адлегласці сведкам забойстваў: «Я быў амаль знішчаны горам. Памятаю, кусаў руку, каб не плакаць наўзрыд. Я баяўся, што мяне знойдуць у лесе. Не памятаю дакладна, што было потым. Напэўна, я некалькі разоў губляў прытомнасць. Гэта было жахліва. Калі страляніна спынілася, я не ведаў, куды ісці, таму схаваўся ў лесе, бо ня мог вярнуцца дахаты. Я застаўся зусім адзін»¹.

Далей былі блуканні па зімовых лясах і вёсках: хто падкормліваў, а ў каго, трэба меркаваць, бадзяга проста краў харчы. Значна пазней наш герой прыгадваў: «Я грукаўся ў хаты, і людзі давалі мне лусту хлеба, але казалі, каб я сыходзіў. Ніхто мяне не прытуліў». Ілья выжыў дзякуючы адзежы, якую здымаў з забітых жаўнераў.

ТАЛІСМАН

У нейкі момант уратаваны габрэйскі хлопчык натрапіў на латышскі батальён, які пазней стаў часткаю Вафэн-СС. Ілья Гальперын да гэтага часу не можа зразумець, чаму латышскі сяржант Екабс Куліс пашкадаваў яго. Ільі дапамагло тое, што ў яго была арыйская знешнасць, і яны абодва змаглі захаваць таямніцу яго сапраўднага паходжання. Такім чынам, ён набыў новае імя і новую біяграфію: меркаваны беларускі сірата стаў «сынам палка» латышскай пранямецкай вайскавай адзінкай (цяпер мы ведаем, што гэта быў 18-ты Курляндскі ахоўны батальён), яму далі імя Ульдзіс Курзэмніекс, што азначае «курземец / курляндзец, жыхар Курзэме (Курлянды) — заходняй правінцыі Латвіі».

¹ Успаміны Алекса Курзэма гл.: Gluchowski P., Kowalski M. Nie trzeba mnie zabijać. Warszawa: Agora, 2008 (Biblioteka Gazety Wyborczej). S. 30–38.

Вядома, што 18-ы батальён быў перадыслакаваны з Рыгі ў Беларусь у маі 1942 г. і размешчаны ў Стоўбцах². Значыць, сустрэча Ільі з латышамі адбылася не раней гэтага тэрміну, а ўвесь час да гэтага ён бадзяўся і вымушаны быў выжываць. Для маленькага жаўнера спецыяльна пашылі мундзір, які вельмі яму падабаўся. Разам з латышскімі вайскоўцамі Ульдзіс пабываў і на Усходнім фронце — пад Волхавам, у аблозе Ленінграда. Урэшце, ён стаў своеасаблівым талісманам латышкага аддзела.

Мы можам толькі здагадацца, што яшчэ пабачыў маленькі жаўнер у Беларусі і на фронце³. Але не менш напоўненым сімваламі было яго жыццё ў Рызе. Тут, у гэтым старажытным горадзе Ульдзіс патрапіў пад апеку сям’і Екаба Дзэніса — героя барацьбы за незалежнасць Латвіі і дырэктара шакаладнай фабрыкі «Лайма», вядомай таксама і ў пазнейшыя савецкія часы. З прадукцыяй «Лаймы» звязаны яшчэ адзін сюжэт з жыцця Ульдзіса — захаваўся нямецкі прапагандысцкі фільм, у якім маленькі хлопчык у нямецкім мундзіры абыходзіць у шпіталі параненых жаўнераў Вермахта і раздае ім шакаладкі той самай фабрыкі. Нават дзеці змагаюцца — такі быў лейтматыў стужкі. Праўдападобна, гэты фільм аглядаў Гітлер і даў санкцыю на пашырэнне знятай хронікі. Так габрэй з Койданава стаў сімвалам нацысцкай прапаганды — «самым маладым жаўнерам Райху». Фільм паказвалі ва ўсіх нямецкіх кінатэатрах, і Ульдзіс вельмі ганарыўся сваёй роляю. Што таксама выглядае амаль фантастычным — стужку гэтую ўжо ў наш час знайшлі ў фондах Латвійскага архіва кінафотадакументаў.

Амаль ідылічнае жыццё Ульдзіса ў Рызе скончылася з паспяховым наступам Чырвонай Арміі. 21 кастрычніка 1944 г., у трэцюю гадавіну знішчэння Койданаўскага гета, Ульдзіс Курзэмніекс, разам з сям’ёй Дзэнісаў, назаўжды пакінуў Латвію на борце лайнера «Генерал Штойбэн». Гэты карабель на працягу 1944 г. здзейсніў некалькі эвакуацыйных рэйсаў, вывозячы з Латвіі і Літвы мясцовых цывільных і параненых нямецкіх жаўнераў. І менавіта лайнер «Генерал Штойбэн» 10 лютага 1945 г. удала патопіць субмарына пад камандаю будучага пасмяротнага Героя Савецкага Саюза капітана Аляксандра Марынеска. Тады на дно пошло 3,5 тысячы чалавек — больш, чым у катастрофе «Тытаніка».

УСПАМІН

Як бы то ні было, Ульдзіс трапіў у Германію, пасля акупацыі якой знаходзіўся ў лагерах для перамешчаных асобаў у Заходняй зоне, а ў 1949 г. выехаў у Аўстралію. Там яго імя было адаптаванае на ангельскі лад — Алекс Курзэм, а далей пачаліся размераныя клопаты жыхара шчаслівай краіны. Падвойнае жыццё, здавалася б, заставалася ў мінулым: «З’язджаючы з Еўропы, я сказаў сабе: “Забудзься на мінулае. Ты едзеш у новую краіну, пачынаеш новае жыццё. Адключыся і нават не думай пра гэта. Я ўсім казаў, што мае бацькі загінулі ў часе вайны, але ў дэталі не ўлазіў”». Курзэм так шмат перажыў у дзяцінстве, што рэшту жыцця вырашыў правесці, як сапраўдны латыш, — не спяшаючыся, не прыцягваючы да сябе ўвагі.

Нешта змянілася ў канцы 1990-х: рыхтуючыся да аперацыі, Алекс спужаўся, што можа памерці пад чужым іменем. Тады, у 1997 г., нікога не папярэджваючы, ён адправіўся ў Оксфард, дзе ў слынным універсітэце выкладаў культурную і сацыяльную

² Гл.: Литвин Алексей. Латышские полицейские («шутцманшафт») батальоны в Белоруссии (1941–1944 гг.) // «Уничтожить как можно больше...»: Латвийские коллаборационистские формирования на территории Белоруссии, 1941–1944 гг.: сборник документов / Фонд «Историческая память»; сост. А. Р. Дюков, В. В. Симиндей и др.; сопр. ст. А. М. Литвин. Москва, 2009. С. 30.

³ Аб удзеле 18-га Латышкага батальёна ў антыпартызанскіх акцыях маюцца дакументальныя звесткі: Нацыянальны архіў Рэспублікі Беларусь. Ф. 510. Воп. 1. Спр. 29. Арк. 68–85; «Уничтожить как можно больше...». С. 57.

антрапалогію яго сын Марк. І распавёў яму ўрыўкі сваіх успамінаў, якія, выявілася, захаваліся, схаваныя ў самых далёкіх частках мозгу Алекса. Ужо Марк Курзэм, узброены веданнем методык і архіваў, распачаў пошук сапраўднай біяграфіі свайго бацькі.

ВЯРТАННЕ

У Дзяржынску, па вуліцы Кастрычніцкай, 12 яны знайшлі нават дом Гальперыных, 1900 г. будоўлі. Цяпер там жыве беларуская сям'я К. Няма толькі печы для хлеба, а выгода па-ранейшаму на двары. Беларуская правінцыя па якасці жыцця так мала змянілася ад пачатку XX ст.! Прыходзяць і сыходзяць людзі і этнасы, час жа застыў.

Але далейшыя пошукі прынеслі новыя сенсацыі. Выявілася, што бацька Ільі, Саламон Гальперын, сёння ўжо нябожчык, тады выжыў, бо з пачаткам вайны падаўся на ўсход. Пасля вайны ён стварыў новую сям'ю, а ягоны сын — друкар Эрык Гальперын і сёння жыве ў Мінску.

Марк Гальперын напісаў кнігу «Талісман. Раскрыццё тайны нацысцкага маленства майго бацькі»⁴. Пасля прачытання рукапісу адзін з прафесараў-скептыкаў Марка засумняваўся ў праўдзівасці ўспамінаў Алекса Курзэма, мяркуючы, што хлопчык быў нашмат старэйшым і сам далучыўся да нацыстаў. А цяпер, маўляў, ён перапоўнены пачуццём віны і пакутуе ад так званага сіндрому несапраўднай памяці. Нью-Ёрская асацыяцыя ахвяраў Халакосту таксама ўсумнілася ва ўспамінах Алекса і патрабавала прыцягнуць койданаўскага аўстралійца да адказнасці за супрацоўніцтва з карнікамі. Але пасля таго, як габрэйская даследчая група з Мінска пацвердзіла шмат з таго, што распавёў Алекс Курзэм, даследчыкі Халакосту змянілі сваю рэзалюцыю.

Алекс Курзэм стаў медыйнай персонай. Апроч мноства паведамленняў у прэсе, з'явілася яшчэ адна кніга, якую напісалі два журналісты польскай «Газеты Выборчай» Пётра Глухоўскі і Марцін Кавальскі — «Не трэба мяне забіваць» («Nie trzeba mnie zabijać»). У кастрычніку 2007 г. яны запрасілі аўстралійца ў Польшчу, дзе правялі багата часу ў размовах і ў падарожжы з ім па краі. Апроч самой неверагоднай гісторыі журналістаў цікавілі хоць нейкія сляды павязі героя з Польшчай. Таму яны з цікавасцю рэагавалі на асобныя словы Алекса, якія ён памятаў з далёкага дзяцінства. Напрыклад, слова «папіросы» — ага, гэта па-польску, не «сігарэты», як па-расійску...

Сам Алекс Курзэм не ўкаранёны ні ў якую нацыянальную традыцыю: ён вымушана парваў з латышскім асяроддзем, быць жа аўстралійцам — зусім не абавязкова мець англа-саксонскае паходжанне. У яго нічога няма ад габрэйскай традыцыі, якую яму папросту не паспелі прышчапіць, — і гэта асабліва відаць у стужцы Мар'і Дрэгер «Усё, каб жыць», знятай па выніках паездкі Алекса ў Польшчу. У Варшаве ён апынуўся ля сінагогі, і мясцовыя юдэі, даведаўшыся пра гісторыю Курзэма, прапанавалі наладзіць яму супольную малітву. На развалінах свайго жыцця Алекс не верыць ні ў аднаго бога. І гэта відаць: пры іудзейскай малітве яму было ніякавата. Калі ж Пётра Глухоўскі і Марцін Кавальскі запыталіся ў Алекса, кім ён сабе адчувае, то той адказаў: «Хутчэй, беларусам, чым габрэем»⁵.

Да такога адказа я быў найменш усяго падрыхтаваны. Колькі ведае тае Беларусі Алекс Курзэм?! Толькі тое, што там жыла ягоная сям'я... Але і цяпер там жывуць яго брат, пляменнікі, кузіна. Здаецца, я зразумеў. Беларусы — гэта як гліна, як прырода. Яны ёсць, але яны і нейтральныя. Імі можа стаць амаль кожны, калі хто захоча і калі паўстане такі выбар.

⁴ Kurzem, Mark. The Mascot: Unraveling the Mystery of My Jewish Father's Nazi Boyhood. London: Rider, 2007.

⁵ Гл.: Głuchowski P., Kowalski M. Nie trzeba mnie zabijać. S. 271.

А ЯК З ЛАТВІЯЙ?

Як толькі Алекс у 1997 г. пачаў узгадваць і гаварыць, з боку латышкай супольнасці Аўстраліі на яго пасыпаліся прэтэнзіі, што ён нішчыць добрае імя грамады. А яшчэ раней раздаваліся ананімныя тэлефонныя званкі і прыходзілі лісты: «Ты ёсць адным з нас, быў пры тым, усё бачыў. Маём на цябе вока ўвесь час... Жыццём абавязаны толькі нам... Маўчы».

Калі сяржант Екабс Куліс у 1942 г. знайшоў сірату, ён зразумеў, што той габрэй. Латыш не проста змаўчаў, але загадаў і знойдзенаму хаваць таямніцу. Напэўна ж, і сёння Алекс распеў са сваёй службы яшчэ не ўсё.

Беларускі гісторык Аляксей Літвін спецыяльна вывучаў дзейнасць латышскіх паліцэйскіх батальёнаў у Беларусі. Трэба нагадаць, што акупаваная немцамі Беларусь была ўключаная ў Райхскамісарыят Остланд з сядзібай у Рызе. А. Літвін высветліў, што 18-ы Латышскі паліцэйскі батальён, у якім служыў Курзэм, у колькасці 395 чалавек, прыбыў у аператыўнае падпарадкаванне камандавання паліцыі бяспекі Беларусі ў маі 1942 г. з Рыгі. У далейшым батальён дыслакаваўся ў Стоўбцах. А. Літвін адзначае, што «ў гістарычнай памяці беларускага народа аб латышскіх паліцэйскіх батальёнах... засталіся негатыўныя звесткі як аб карніках, многія з якіх размаўлялі парасійску і вызначаліся жорсткасцю ў адносінах да беларусаў».

Вельмі гучную прэс-канферэнцыю правёў 12 сакавіка 2009 г. у Маскве Алесь Белы, дзе заявіў, што ў карных аперацыях на тэрыторыі Беларусі ўдзельнічала не менш як 10 латышскіх батальёнаў. Інфармацыю з той прэс-канферэнцыі вельмі актыўна распаўсюдзілі латвійскія СМІ, даўшы ёй адпаведную назву — «Латышоў абвінавачваюць у генацыдзе беларусаў».

Як атрымалася, што немцам удалося рэкрутаваць у свае вайсковыя адзінкі досыць вялікую колькасць латышоў? Актыўны ж удзел гэтых латышскіх аддзелаў у масавых знішчэннях габрэяў, а таксама ў карных акцыях супраць вясковага беларускага насельніцтва (яны знішчалі «як мага болей рускіх») задакументаваны.

У многім такія звыродлівыя формы рэакцыі сталі рэалізацыяй нацыянальных комплексаў латышоў, якія ад XIII ст. знаходзіліся пад нямецкім панаваннем — нават тады, калі краем кіравалі Рэч Паспалітая, Швецыя ці Расія. І трэба адчуць увесь жах латышоў, калі іхняя рэспубліка, першая іхняя дзяржава, была акупаваная 17 чэрвеня 1940 г. Саветамі. На іх зямлю прыйшла ўлада, якая не прызнавала прыватнай уласнасці і для якой не існавала асабістых правоў. Савецкі напад выглядаў на ўварванне варвараў. Масавыя дэпартацыі з Латвіі пачаліся ўжо ў 1941 г. і дасягнулі піку 14 чэрвеня — у той дзень было выслана больш за 15 тыс. чалавек. Таму зусім не дзіўна, што калі часткі Вермахта ў тым жа месяцы ўвайшлі ў Латвію, латышы ўпершыню ў сваёй гісторыі з энтузіязмам віталі немцаў. Невялікі край даў найбольш з усёй Еўропы жаўнераў у войскі Вафен-СС — больш чым венгры, нарвегі, фіны і эстонцы разам узятыя. Супраць Чырвонай Арміі і партызанаў ваявала каля 150 тыс. латышоў. Трэба сказаць, што латышскія жаўнеры разам з немцамі на тэрыторыі Латвіі біліся да апошняга — Курляндская групоўка, так званы Курляндскі кацёл, здалася толькі 9 мая 1945 г., ужо пасля капітуляцыі самой Германіі.

Латышы дорага заплацілі за супрацоўніцтва з немцамі: пасля вайны высяляліся цэлыя мястэчкі, дэпартацыі пазбавілі Латвію яе нацыянальнай эліты, а народ — шчыльнай сувязі са сваёй зямлёй. Быў штучна створаны дэфіцыт працоўнай сілы, які папаўняўся за кошт імігрантаў пераважна з РСФСР.

Сёння латышскія гісторыкі і палітыкі вельмі чуллiва рэагуюць на ўсе абвінавачванні ў саўдзеле латышскіх вайсковых аддзелаў у генацыдзе габрэяў. Калі ў Чэхіі рыхта-

ваўся пераклад кнігі Марка Курзэма «Талісман», латвійская амбасада як афіцыйную інфармацыю распаўсюдзіла рэцэнзію на тэкст кнігі. У гэтым тэксце даследчык з Музея акупацыі Латвіі Ульдзіс Нэйбург пералічыў шэраг фактычных недакладнасцяў у кнізе⁶.

Сам жа Алекс Курзэм у шматлікіх інтэрв’ю падкрэслівае, што ён удзячны латышам, якія яго вырагавалі. У адказ на абвінавачванні латышоў ён адказвае, што адносна яго яны заўжды паступалі добра. «Яны занялі месца маіх бацькі і маці».

Алег ДЗЯРНОВІЧ

---

⁶ Neiburgs U. Marka Kurzema «Laimes nesējs». Starp mītiem un patiesību // Latvijas Okupācijas muzeja gadagrāmata. 2006. Karš pēc kara 1944–1956. Rīga, 2007. 308–317. Ipp. Ангельскі пераклад гэтага артыкула гл. на сайце амбасады Латвійскай Рэспублікі ў Празе: <http://www.am.gov.lv/en/prague/news/press-releases-of-embassy/2009-02-25/>.

Федор Федоров
О Николае Ивановиче Харлапе — учителе: Эскиз портрета

Николай Иванович Харлап

:

. 1942 .

(, « », 2007 .)